

Етнокультура, конфесійне життя і побут подолян

УДК 904+902.69(477.43-21)“12”

І.О.Старенький, П.О.Нечитайло

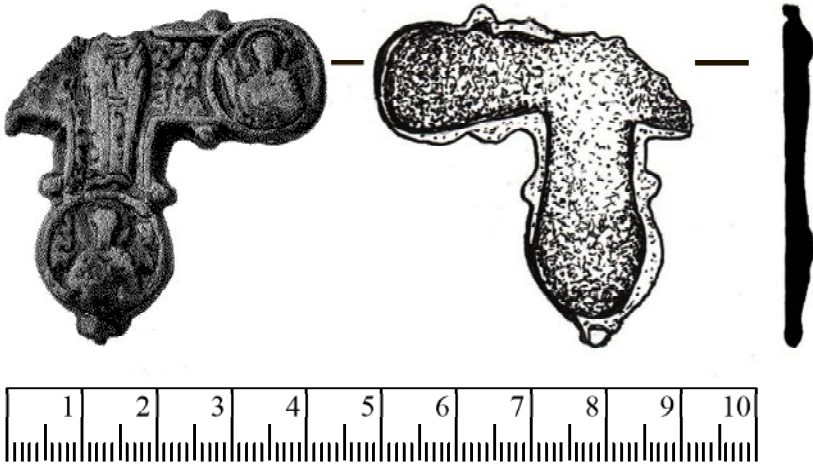
Хрест-енколпійон першої половини XIII ст. з Кам'янця-Подільського

Досліджується знахідка – хрест-енколпійон – під час розкопок в центральній частині Старого міста Кам'янця-Подільського, на площі Польський ринок, у розкопі №3 (квадрат Б7, глибина – 0,3-0,5 м від денної відмітки в комплексі османської кав'ярні останньої третини XVII ст.). Вона відноситься до типу VII.1.1, за класифікацією Г. Ф. Корзуніної та А. А. Пескової, й датується давньоруським часом – першою половиною XIII ст. Особливістю хреста є дзеркальні зображення слов'янський написів сакрального змісту і оберегового характеру. Встановлено, що енколпійони цього типу досить багаточисельні, мають чимало аналогій (подібні знахідки виявлені у Бакоті, Жванці, Лясківцях, Удріївцях, Калюсі). У Кам'янці-Подільському такий енколпійон виявлено вперше.

Ключові слова: хрест-енколпійон, давньоруський час, Кам'янець-Подільський, площа Польський ринок, археологічні дослідження, розкоп.

Влітку-восени 2016 року, на кошти міського бюджету, за замовленням Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, проводилися археологічні дослідження в центральній частині Старого міста, на площі Польський ринок, Кам'янець-Подільською архітектурно-археологічною експедицією НДЦ “ОАСУ” ІА НАНУ (керівник – к. і. н. П. О. Нечитайло). Роботи проводилися на житлово-господарському комплексі другої половини XVII – XVIII ст.

У ході робіт виявлено значний обсяг матеріалу, який датується від Трипільської культури етапу СІ до XX ст. Більшу частину часу досліджувана територія використовувалася як торгівельна площа і тільки у другій половині XVII – XVIII ст. на цьому місці існувала забудова. Виявлений матеріал вражає своєю чисельністю, хронологічним діапазоном та різноплановістю. Зокрема, отримано значну кількість фрагментованих керамічних виробів (Трипільська культура, XIII–XIV, XV–XVI, XVII–XVIII ст.), кахлів, скляних виробів, елементи прикрас (бронзові шпильки, накладки та застібки до одягу, срібні золочені

Фрагмент давньоруського хреста-енколпіона з Кам'яця-Подільського

та бронзові гудзики, намистини, черепашки каури (Cypraeidae), бронзові кільця з гравіюванням та без нього, фрагменти сережок та ін.), елементи озброєння (гарди шабель, мушкетні кулі, шрапнель, чавунні гранати та бомби, кулі та гільзи японських патронів періоду Першої світової війни) тощо. Окремо виділяється велика колекція керамічних люльок XVII–XVIII ст. та кавові чашечки з порцеляни, фаянсу, напівфаянсу китайського, турецького та, ймовірно, перського імпорту. Водночас виявлено майстерні: ливарна, косторізна.

Поряд з цим знайдено цікаву річ – фрагмент давньоруського хреста-енколпіона (розкоп №3, квадрат Б7, глибина – 0,3-0,5 м від нульової відмітки). Варто зазначити, що давньоруського шару як такого у розкопі не виявлено. Характерною особливістю Кам'яця-Подільського є те, що в період пізнього Середньовіччя та раннього Нового часу більш ранні нашарування були сильно пошкоджені або повністю знищені, внаслідок тогочасних будівельно-земляних та господарських робіт. За нівелюючу відмітку для забудови того часу виступав рівень залягання трипільської культури, шар якої представлений бурим дегумусованим суглинком. З цього можна припустити, що давньоруський шар на Польському ринку був сильно пошкоджений, а фрагмент енкалпіона виявився вирваним з культурного контексту. У тому ж археологічному квадраті, на тій же глибині, знайдено мангир Сулеймана II (1687–1691 рр.) стамбульської чеканки (монетний двір Константійє), два османських пара (медіні) Мехмеда IV (1648–1687 рр.) єгипетської чеканки (монетний двір Міср), мідні пластини (відходи виробництва майстерні з виготовлення мідного та бронзового посуду) другої половини XVII ст., фрагмент спускового гачка мушкета другої половини XVII – початку XVIII ст. Отже, фрагмент енкалпіона знайдено у шарі другої

половини XVII, який відповідає періоду, коли Кам'янець-Подільський був центром еялету в складі Османської імперії. Аналіз інших знахідок вказує на те, що на площі розкопу №3, у його східній частині, в османський період існувала кав'ярня, яка на сьогодні є найстарішою археологічно дослідженою кав'ярнею на теренах нашої держави. Саме з будівництвом цього закладу можемо пов'язати те, що в ході земляних робіт давньоруський енколпійон потрапив у нашарування другої половини XVII ст. Також не виключено, що енколпійон був принесений на площу, оскільки в південній частині споруди, що використовувалась як кав'ярня, були виявлені місця для плавки металу.

Розміри фрагменту становлять: висота – 4,5 см, ширина – 4,3 см, товщина – 0,3 см, діаметр медальйонів – 1,7–1,9 см, маса – 15,64 г.

Лицьова сторона стулки чотирьохкінцева (збереглося 2) з подовженою вертикальною перекладиною. Краї лопатей округлі (медальйони), з парними краплевидними виступами на краях. На зовнішній поверхні – зображення Богоматері на весь зріст, з долонями перед грудьми. На всіх чотирьох кінцях хреста в медальйонах зображено святих. Усі зображення рельєфні, згладжені. По краю стулки обрамлює рельєфний валик. Фон по контуру Богоматері заповнений сильно потертими літерами, що створюються дзеркальний напис

Зображення святого на нижньому медальйоні має сильно потертий напис “”, боковому – “”.

Внутрішня сторона з високим бортом, шерехата. Енколпійон відлитий з бронзи.

Знайдений нами хрест-енколпійон відноситься до групи VII, представляючи варіант VII.1.1 за класифікацією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової [8, табл. 117-133, 135]. Такий тип виробів дослідницями визначений як “енколпійони з дрібним щільно скомпонованим рельєфним зображенням”. Більшість енколпійонів групи VII об'єднують загальні пропорції і форма стулок із заокругленими кінцями, п'ятидільна композиція (з центральним зображенням на повний зріст і 4 погрудними або поясними в медальйонах), а також розміщення композиції Розп'яття на зворотній стулці. Варіант VII.1.1 даної групи культових виробів є основним як щодо продуманості та пропорційності малюнків й написів, так і за кількісним домінуванням. Відомо 256 екземплярів аналогічних виробів [8, с. 193, 195-209]. Дослідниці назвали цей варіант енколпійонів «Божа Матір з долонями перед грудьми, святий Кузьма і Дем'ян, Петро і Василь – Розп'яття, Божа Матір та Іоанн Богослов, святителі Миколай і Григорій» [8, с. 195].

На переважній більшості виробів, у бічних медальйонах лицевої сторони, вміщено лики святих Кузьми і Дем'яна, у горішньому та долішньому – відповідно святих Петра й Василя Великого. У бічних медальйонах зворотної сто-

рони зображено в деісусному положенні Богородицю та Іоанна Богослова, у горішньому та долішньому – святителів Миколая і Григорія [13, с. 192].

Географія знахідок цих енколпіїв досить широка, вони зафіксовані в Перемишлі, Чермно (Польща), Трифешті (Румунія), Кишиневі (Молдова), Мстиславлі, Новогрудку (Білорусь), Новгороді, Старій Ладозі, Калюзі, Суздалі [5, с. 28], Саратові (Росія). Проте більша частина знахідок походять з території України: Васильків, Велика Знам'янка [8, с. 195], Київ, Колодяжне [8, с. 198-199], Крилос [16, 1993, с. 88; 17, 1997, с. 160, 178], Дорогобуж [10, 1996, с. 96-97], Львів [4, с. 343], с. Пекарі Канівського району [8, с. 200-202], Любеч [18, 1997, с. 156, 159-160, рис. 1.5], Старий Збараж [19, с. 347, 350, рис. 2.5], Черкаси [8, с. 204-205], с. Чорнівка Новоселицького району Чернівецької області [9, 2001, с. 71-73, рис. 12.11, 12, 15], с. Лисички Заліщицького району [7, 1993, с. 35, рис. 10; 6, с. 390-391, рис. 1.3], Полонне [8, с. 202], с. Крутилів, городище Звенигород, капище № 3 [11, 1993, с. 41, рис. 33.7, 8; 20, 1993, с. 67, рис. 1.1], Чугуївський район Харківської області [14, с. 145-149] та ін. 8 хрестів-енколпіїв знайдено М. К. Каргером протягом 1957–1959 рр. у ході археологічних досліджень у с. Городище Шепетівського району [8, с. 196-197]. 1970 року такий енколпійон знайдено В. І. Якубовським в уроч. Город Богів у с. Городище Державнянського району Хмельницької області [21, с. 90-91, рис. 5].

Ряд енколпіїв типу VII.1.1 знайдено на території Подільської губернії наприкінці XIX – на початку XX ст., про що довідемося з праці Ю. Й. Сіцінського. Так, у с. Слободзея Балтського повіту (на сьогодні адміністративний центр Слободзейського району невизнаної Придністровської Молдавської Республіки) реліквію знайдено священником В. Соколовим [15, с. 17, № 7]. На городищі біля с. Калюс (затоплено водами Дністровського водосховища, відноситься до Новоушицького району Хмельницької області) також знайдено енколпійон, який потрапив до бібліотеки Подільської духовної семінарії і 1890 року був переданий до новоствореного Давньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету [15, с. 17, № 3; 2, рис. 117.2]. Знайдено хрест-енколпійон також на території Бакотського скельно-печерного монастиря. Його передав до Давньосховища Подільського єпархіального історико-статистичного комітету 1898 року священник Сокольніцький [2, с. 203, рис. 117.1]. Ще одну реліквію знайдено в уроч. Городище, біля с. Проскурівка Ушицького повіту (нині село Ярмолинецького району Хмельницької області) священником С. Пашутою та передано 1899 року до Давньосховища [15, с. 17, № 8]. Одну із знахідок було виявив К. Смогоржевський 1902 року біля с. Удріївці (нині Дунаєвецького району Хмельницької області). Також хрест-енколпійон типу VII.1.1 знайдено на полі с. Лясківці Кам'янець-Подільського району протоеіреєм А. І. Шманкевичем [15, с. 17, № 6]. Енколпійон, знайдений біля с. Жванець Кам'янець-Подільського району, зберігається сьогодні в Національному музеї історії України [8, с. 198].

На думку Бориса Рибаківа, енколпіїв із дзеркальними написами з'явилися у 1239–1240 рр., після того як північно-східні землі Київської держави

зазнали навали монголів. Дзеркальний напис на більшості виробів, як вважає вчений, мав сакральний зміст і служив посиленню оберегової функції [12, с. 39]. Тривалий час основним місцем їх виготовлення вважався Київ. Однак, як зазначила А. Пескова, головним аргументом для вказаного датування і локалізації походження вважали ливарні форми для відливання енколпіїнів з розкопок Вікентія Хвойки, знайдені неподалік від Десятинної церкви. У каталозі Г. Корзухіної та А. Пескової подано їх загальне датування – XIII ст. або його перша половина, відзначено різницю у розмірах і, частково, у складі зображень знайдених форм та готових виробів. З цією групою пам'яток пов'язана також зазначена ливарна форма з Городища біля Шепетівки. Проте жодного примірника, відлитого з обох віднайдених досі форм, не ідентифіковано [13, с. 192-193]. Є версія про виробництво цього типу хрестів-енколпіїнів у Галичі [1].

Отже, знайдений у ході археологічних досліджень у Кам'янці-Подільському, на площі Польський ринок, хрест-енколпіїн відноситься до типу VII.1.1, за класифікацією Г. Ф. Корзухіної та А. А. Пескової. Його особливістю є дзеркальне зображення слов'янських написів, які мали сакральний зміст та носили обереговий характер. Енколпіїни цього типу досить багаточисельні та мають багато аналогій. Найближчими аналогічними знахідками до Кам'янця-Подільського є енколпіїни з Бакоти, Жванця, Лясківце, Удрівець, Калюса.

Список використаних джерел та літератури

1. Білик О. Сакральні вироби галицької ювелірної майстерні XIII ст. // Галичина. 2015. Ч. 27. С. 306-310.
2. Винокур І.С., Горішний П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. Кам'янець-Подільський: Центр поділлєзавства, 1994. 364 с.
3. Власова Г. М. Бронзовые изделия XI–XIII вв. из с. Зеленче // Материали по археологии Северного Причерноморья. Одесса. Вып. 4. С. 246-259.
4. Лазурко О., Шніцар М. Середньовічний скарб культових речей зі Львова // Археологічні дослідження Львівського університету. Львів, 2012. Вип. 16. С. 339-349.
5. Нагрудные кресты древнерусского времени из археологических коллекций Государственного Владимиро-Суздальского музея-заповедника / сост. Н. А. Корзухина. Владимир, 2013. 76 с.
6. Олійник В., Олійник В. Знахідки давньоруських енколпіїнів на півдні Тернопільщини // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2008. Вип. 12. С. 390-392.
7. Олійник В. Робота Південно-Тернопільської експедиції // Наукові записки Тернопільського краєзнавчого музею. Тернопіль, 1993. С. 23-24.
8. Корзухина Г.Ф., Пескова А.А. Древнерусские энколпиионы: Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. СПб: Петербургское Востоковедение, 2003. 432 с.
9. Пивоваров С.В. Християнські старожитності в межиріччі Верхнього Прута та Середнього Дністра. Чернівці: Зелена Буковина, 2001. 152 с.
10. Прищепа Б.А., Нікольченко Ю.М. Літописний Дорогобуж в період Київської

Русі. Рівне, 1995. 248 с.

11. Русанова И.П., Тимошук Б.А. Языческие святилища древних славян. Москва: Наука, 1993. 144 с.

12. Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIV вв. // Свод археологических источников. 1964. Вып. Е. С. 1-44.

13. Савицький В. Нагрудні мініатюрні хрести та підвіски з хрестами княжої доби у збірці Любомльського краєзнавчого музею // Княжа доба: історія і культура. 2014. Вип. 8. С. 181-207.

14. Свистун Г.Е. Древнерусский энколпион из коллекции Художественно-мемориального музея И.Е. Репина // Харьковский историко-археологический сборник. Харьков, 2009. Вып. 5. С. 145-149.

15. Сецинський Е. И. Опись предметов старины Подольского церковного историко-археологического общества // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. Каменец-Подольск: Тип. С. П. Киржацкого, 1911. Вып. XI. С. 1-105.

16. Станчак Я.Г. Збірка енколпіїв з фондів Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. Львів, 1993. Вип. 1. С. 87-95.

17. Фіголь М. П. Мистецтво стародавнього Галича. Київ: Мистецтво, 1997. 222 с.

18. Ширинский С.С. Клад 1958 г. из окрестностей Любеча // Любецкий з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі: матер. міжнар. конф. Чернігів, 1997.

19. Ягодинська М.О. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Львів, 2007. Вип. 11. С. 346-357.

20. Ягодинська М.О. Хрести та іконки княжої доби із Західного Поділля // Studia archaeologica. Львів, 1993. № 1. С. 67-71.

21. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с. Городище Хмельницької області // Археологія. 1975. № 16. С. 87-104.

Ihor Starenkyj, Pavlo Nechytajlo

**The cross-engolpion from Kamyanets-Podilskyi
of the first half of the 13th c.**

The article tells about the discovery of the cross-engolpion during excavations in the central part in the Old City of Kamyanets-Podilskyi in the Polish market Square in the excavation № 3. The relic was found in the square of B7 at a depth of – 0.3–0.5 m from the day mark in the complex of the Ottoman coffee shop of the last third of the XVII century. The cross belongs to type VII.1.1 by the classification of G. Korzukhina and A. Peskova and dates back to the Old Ruthenian time, namely, the first half of the XIII century. Its feature is the mirror image of the Slavic inscriptions, which had sacred content and wore a guardian character. The engolpions of this type are quite numerous and have many analogies. The nearest analogues to Kamyanets-Podilskyi are engolpions from Bakota, Zhvanets, Lyaskivets, Udriyevets, and Kalyus. At the same time, such an engolpion was discovered in Kamyanets-Podilsky for the first time.

Keywords: *cross-engolpion, Old Ruthenian time, Kamyanets-Podilskiy, Polish market square, archaeological research, excavation.*

И.А.Старенький, П.А.Нечитайло

Крест-энколпион первой половины XIII в. из Каменца-Подольского

Исследуется находка креста-энколпионы во время раскопок в центральной части Старого города Каменца-Подольского на площади Польский рынок в раскопе №3 (квадрат Б7, глубина – 0,3-0,5 м от дневной отметки в комплексе османской кофейни последней трети XVII в.). Крест относится к типу VII.1.1 по классификации А. А. Песковой и Г. В. Корзухиной, датируется древнерусским временем – первой половиной XIII в. Его особенностью является зеркальное изображение славянских надписей сакрального смысла и оберегового характера. Установлено, что энколпионы этого типа достаточно многочисленные, имеют много аналогий (подобные найдены в Бакоте, Жванце, Лясковцах, Удриевцах, Калюсе). В Каменце-Подольском такой энколпион обнаружен впервые.

Ключевые слова: *крест-энколпион, древнерусское время, Каменец-Подольский, площадь Польский рынок, археологические исследования, раскоп.*

Одержано 8 вересня 2017 року

УДК 393.05(477.43)

В.В.Щегельський

Професійна графотафія як складова сучасної поминальної обрядовості подолян

У статті досліджено прояви сучасної некрополістики етнорегіону України Поділля. Запропоновано авторське визначення одного з об'єктів поховальних пам'яток, позначене лексемою “графотафія”, яка зберігає невербальну інформацію про прижиттєву професійну зайнятість людини.

Ключові слова: *Поділля, похоронний обряд, надгробна плита, намогильні посвяти, епітафія, графотафія.*

Традиція пошанування померлих властива усім культурним народам. За уявленнями подолян, які мають багатовікову традицію, душа померлого постійно відвідує місце поховання, що пояснює віру в посмертний перехід